

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 911.375

DOI: <https://doi.org/10.15407/ugz2018.04.016>

К. В. Мезенцев, О. О. Денисенко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

МІСТА НА ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНОМУ ПРОСТОРИ: ПІДХОДИ ДО КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ТА МІСЦЕ В УРБАНІСТИЧНОМУ ДИСКУРСІ*

Протягом останніх 30 років у Центрально-Східній Європі тривають соціально-просторові трансформації, спричинені відповідними інституційними та соціально-економічними перетвореннями. Істотні трансформації відбуваються у містах. Процеси трансформацій у регіоні характеризуються появою «множини траєкторій» та неоднорідною динамікою, зумовлені специфічним поєднанням географічного та соціо-культурного різноманіття, швидкості та векторів інституційних перетворень, інших чинників. Все це разом призвело до виникнення декількох моделей постсоціалістичних трансформацій, що мають виразні відмінності. Незважаючи на те, що в українських містах трансформації відбуваються впродовж тривалого періоду, їх не можна вважати завершеними. У цій статті зроблено спробу узагальнити основні положення концепції «постсоціалістичних міст», їх критичної оцінки, спрямованої на виявлення подальших напрямів розвитку, осмислення підходів до вивчення міст регіону, їхнього залучення до ширшого наукового урбаністичного дискурсу.

Ключові слова: міський розвиток; соціалістичне місто; постсоціалістичне місто; концептуалізація; соціально-просторові трансформації.

K. V. Mezentsev, O. O. Denysenko

Taras Shevchenko National University of Kyiv

CITIES IN POST-SOCIALIST SPACE: APPROACHES TO CONCEPTUALIZATION AND PLACING IN URBAN DISCOURSE

Over the past 30 years, socio-spatial transformations have been continuing in Central and Eastern Europe due to institutional and socio-economic changes. Significant transformations take place in cities. Transformations in the region are characterized by the emergence of “multiple trends” and heterogeneous dynamics, due to a specific combination of geographical and socio-cultural diversity, pace and directions of institutional changes, and other factors. All this together led to the emergence of several models of post-socialist transformations that have distinct differences. Despite the fact that transformations in Ukrainian cities continue for a long period, they cannot be considered as completed. This article attempts to generalize the main statements of the post-socialist cities concept, their critical assessment, aimed at identifying further directions of development, comprehension of approaches to studying of cities in the region, their placing in a broader urban discourse.

Keywords: urban development; socialist city; post-socialist city; conceptualization; socio-spatial transformation.

Актуальність теми дослідження. Стан вивчення питання

Протягом останніх 30 років у регіоні Центрально-Східної Європи та колишнього Радянського Союзу тривають соціально-просторові трансформації, спричинені відповідними інституційними та соціально-економічними перетвореннями. Особливо суттєві трансформації відбуваються в

містах. Водночас паралельно з ними тривають дискусії щодо того, як і в який спосіб, спираючись на які критерії, можна описати ці зміни, а також наскільки актуальними є традиційні підходи до визначення сутності трансформацій та трактування тенденцій у розвитку міст регіону.

У науковому дискурсі міста регіону здебільшого визначають як «постсоціалістичні», що, з

* Статтю підготовлено за результатами НДР «Просторові трансформації в Україні: моделі модернізації та планування міських територій», що виконувалась в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка в 2016-2017 роках.

одного боку, описує вихідну точку, з якої розпочався процес трансформацій, а з іншого, – акцентує увагу на спільному минулому цього регіону, яке, на думку багатьох дослідників, продовжує визначати траєкторії розвитку міст регіону. Водночас одним з найактуальніших питань у цьому зв'язку є визначення ролі соціалістичної спадщини та соціалістичного минулого у формуванні та ідентифікації трендів розвитку постсоціалістичних міст. Триває й дискусія щодо того, наскільки односпрямованими є ці тренди, чи все ж таки багатоаспектний характер трансформацій і складне історичне минуле (порівняно з відносно коротким соціалістичним періодом) все ж дає підстави говорити про множинність траєкторій розвитку міст регіону (напр., [1]).

Українським містам, безумовно, так само властиві неоднозначні тренди розвитку, зважаючи на те, наскільки складними були різнорівневі соціально-просторові трансформації і процеси реконфігурації, що їх супроводжували. У зв'язку з цим, з точки зору осмислення й визначення процесів, що відбуваються, формування моделей, які описують процеси трансформації та модернізації міського простору і окремих міських просторових структур, а також прогнозування траєкторій розвитку міст, актуальним є питання концептуалізації процесів постсоціалістичних трансформацій та постсоціалістичних міст загалом. Одним із важливих питань у цьому контексті є місце українських міст у процесах трансформацій, що відбуваються у містах Центрально-Східної Європи: чи наслідують українські міста ці тренди з деяким запізненням, чи все ж їхній розвиток супроводжується появою нових моделей «витіснення соціалізму» [2], зважаючи на значно повільніший процес реформування, тривалість соціалістичного періоду та форми його прояву.

Зважаючи на це, метою статті є висвітлення основних положень концепції постсоціалістичних міст та їх обґрунтоване оцінювання, спрямоване на виявлення подальших напрямів розвитку, осмислення підходів до аналізу міст регіону, залучення їх до ширшого наукового урбаністичного дискурсу. Особливу увагу в статті приділено аналізу концептуальних підходів, зважаючи на тенденції трансформації українських міст у постсоціалістичний період, їх осмисленню з точки зору відповідності загальним трендам. Такий підхід сприятиме виявленню найпродуктивніших у контексті очікуваних результатів концептуаль-

них підходів і принципів дослідження трансформацій та трендів розвитку українських міст.

Виклад основного матеріалу

Множинні суспільні перетворення [1] та наступні просторові зрушення, що відбулися в регіоні Центрально-Східної Європи, переважно описують, використовуючи такі терміни як «перехід» («transition»), «реструктуризація» («restructuring»), «трансформація» («transformations»). При цьому стадія «переходу» передусім хронологічно та сутнісно пов'язана з відносно швидкими, переважно інституційними перетвореннями, які відбулися на початку 1990-х років та були реалізовані в центральноєвропейських країнах. Отже, спираючись на такий підхід, етап переходу можна вважати завершеним, а міста, де процес інституційних перетворень завершився, такими, що вступили в нову стадію – після «завершення трансформацій» («after transition»).

Варто підкреслити, що саме інституційні та соціальні перетворення передусім перебували в епіцентрі постсоціалістичних змін, визначали їхній характер та символізували відмову від соціалістичного минулого. Така особливість трансформаційного періоду є характерною рисою регіону Центрально-Східної Європи та пострадянського простору, тоді як в інших регіонах світу масштабні перетворення, як правило, були спрямовані насамперед на підвищення темпів економічного розвитку (Дж. Ведель, за [3, с. 607-623]). Незважаючи на те, що в більшості країн регіону такі інституційні перетворення завершилися ще в 1990-х роках, просторові трансформації, зумовлені ними та новими формами прояву соціально-економічної динаміки, тривають й донині. Фактично, саме ця теза і визначає один з основоположних принципів сучасної концепції постсоціалістичних міст, спрямованої на виявлення механізмів множинних соціально-просторових перетворень у регіоні, зокрема постсоціалістичних містах.

Хоча економіка постсоціалістичних країн «більше не детермінована структурами, успадкованими від соціалізму, і досягнута системна незворотність процесів» (К. Гіршгаузен, цитовано за [4]) все ж системні перетворення потребують тривалого часу, особливо перетворення просторових структур, для яких характерна деяка інерція. Зважаючи на «досягнену незворотність» та успіхи неоліберальних реформ у низці країн Центральної Європи, особливо після адаптації

підходів і регуляторних процедур до стандартів і практик країн ЄС та вступу деяких постсоціалістичних країн до ЄС у 2004 р., дедалі гучнішими стали сумніви щодо актуальності постсоціалізму як концепту, що і надалі здатний пояснювати напрям і специфіку перетворень. Звідси – ідея про «завершення постсоціалізму». Втім, на думку багатьох дослідників, зокрема [5, 6], «ці заклики, є передчасними та недоречними». Йдеться, очевидно, про завершення перехідного етапу («end of transition») після впровадження найважливіших реформ, проте не про постсоціалізм як один із важливих концептів у розвитку регіону загалом. Адже спроби описати та обґрунтувати процеси в досліджуваному регіоні лише з позицій економічного та інституційного відставання від західноєвропейських країн, використовуючи ті ж самі підходи і категорії, пов'язані з стиранням різноманіття, як історичного, так і географічного. Разом з тим, цей регіон є надзвичайно різноманітним, як з історичної, етнічної, соціокультурної точки зору, так і з економічної, що дозволяє говорити не лише про різноманіття та цінність його збереження або ж його значимість для інтерпретації трансформаційних перетворень, але й про множинність прояву постсоціалізму («multiple post-socialism») [5, 6].

Множинність проявів постсоціалізму відображена також у ідеї про гібридність постсоціалізму як простору, де взаємодіють і проявляються як ознаки західного світогляду, так і соціалістичного [6, 7]. Спираючись на це, *постсоціалізм* визначають як суспільні трансформації, коли соціалістична складова вже не є соціалістичною і коли гібридність виникає як результат діалектичної та неоднозначної взаємодії нелібералізованої спадщини соціалізму та проявів капіталізму [7].

Зважаючи на існування надзвичайно різноманітного контексту, втілення одних і тих самих принципів при здійсненні неоліберальних реформ відбувалося у постсоціалістичних країнах у різний спосіб та подекуди спричинювало різні результати. Цей процес деякі автори називають «одомашненням неолібералізму» [5]. При цьому «одомашнення» має два взаємопов'язані виміри: з одного боку, це формати здійснення державної політики, зокрема бачення щодо форм та конкретних інструментів у реалізації тих чи інших завдань, а з іншого боку, – це щоденні практики населення, які виникають внаслідок реалізації таких підходів. Фактично, Стеннінг та ін. деякою мірою протиставляють (чи принаймні зіставля-

ють) очікувані результати з отриманими, підкреслюючи в такий спосіб цінність спостережень і оцінок за найважливішими соціальними практиками індивідів та спільнот, зокрема щодо зайнятості, мобільності, забезпечення житлом, соціальними послугами тощо. Особлива цінність таких спостережень базується на усвідомленні диспропорцій чи перекосів, що з'явилися після реалізації певної державної політики у відповідній сфері.

Реалізація неоліберальної політики у суспільствах, які ще повною мірою не готові до її сприйняття або відтворення, призводить подекуди до неочікуваних та неоднозначних наслідків, окремі з яких сприймаються гостро негативно значною частиною суспільства. Спільні риси у прояві диспропорцій чи особливостях реформ навіть дають підстави говорити про окрему форму неолібералізму – постсоціалістичну [5]. Одним із прикладів у цій сфері є неконтрольована забудова у історичних ареалах міст, що призводить до надзвичайно негативних соціальних та просторових ефектів (детальніше висвітлено у [8, 9]. Громадянське суспільство виявилось не готовим до такого роду змін та, як зазначає Р. Цибрівський, «дуже повільно організовувалося навколо питань міського землекористування... В цьому не було нічого дивного, неочікуваним могло стати хіба те, що безлад триватиме понад 20 років» [10], а такі процеси є відображенням «конфлікту простору, суспільства та історичної пам'яті» [11].

Загалом у процесі постсоціалістичних трансформацій принципів змін (принаймні на практиці) зазнала сама парадигма міського планування: якщо протягом соціалістичного (радянського) періоду держава була основним суб'єктом міського розвитку [12], то у постсоціалістичний період держава не лише не є основним суб'єктом та не визначає напрями міського розвитку, а навіть із запізненням реагує на існуючі виклики.

Отже, *постсоціалістичні трансформації* варто розуміти як «економічні, політичні, інституційні та ідеологічні зміни, пов'язані з відмовою від комунізму в Центральній-Східній Європі» [13], що супроводжується «складними і тривалими реконфігураціями у багатьох сферах» [3, с. 624-642]. Відповідно, *міські трансформації* (перетворення) – це свого роду «проекція великих суспільних змін на місцевий рівень» [3, с. 608].

Пояснюючи феномен постсоціалістичного міста і даючи йому визначення, Л. Сікора основний акцент робить на перетвореннях у цих містах:

міські середовища, що були створені чи тривалий період розвивалися за умов соціалізму, змушені були адаптуватися спочатку до нових принципів регулювання державної політики та ринкової економіки, а пізніше, на наступному етапі, під впливом політики приватизації та інтеграції до світової економіки відбулися наступні трансформації. Отже, перетворення міського середовища відбувалися під сильним впливом інтернаціоналізації та глобалізації, галузевих трансформацій (деіндустріалізація та розвиток сфери послуг), посилення соціальної диференціації та неоліберальної політики [14].

Визначаючи постсоціалістичні міста як свого роду соціально-просторовий феномен, що виник внаслідок складних перетворень, пов'язаних з відмовою від соціалізму як базової ідеї суспільного розвитку у відповідних країнах, виникає низка закономірних питань, що фактично складають ядро сучасних роздумів про те, чим же є постсоціалістичне місто сьогодні і виходячи з яких методологічних позицій варто його досліджувати. Зокрема, чи все ще існує постсоціалістичне місто як окремий тип міст після такого тривалого процесу перетворень, якщо існує, то чи всі міста регіону до цього часу є постсоціалістичними і, нарешті, чи існує таке місто як окремий тип міста в фізичному сенсі [3, с. 497-520].

Так само закономірним є питання щодо того, чи при визначенні постсоціалістичного міста ми маємо на увазі також і «посткомуністичні» міста – міста колишнього Радянського Союзу, які попри значну кількість спільних рис з постсоціалістичними містами Центрально-Східної Європи – передусім загальну логіку розвитку суспільно-просторових процесів у постсоціалістичний період – все ж суттєво відрізняються за швидкістю реалізованих реформ та тривалістю трансформацій. Здебільшого науковці уникають розрізнення цих понять та сприймають їх як синонімічні у цьому контексті [3, с. 483-496; 13]. Водночас, є спроби виділення певних типів постсоціалістичних міст, спираючись саме на критерій тривалості та якості перетворень, роль інституційного середовища держав у цьому процесі.

Спроби типізації постсоціалістичних міст з акцентами на регіональні особливості трансформаційного періоду фактично відображають існування декількох моделей «витіснення соціалізму» [3, с. 624-642], які сформувалися в різних країнах Центрально-Східної Європи залежно від традицій розвитку інституційного середовища та

бажання його перетворювати, швидкості реалізації реформ та рівня інтеграції до світової економіки. Інколи співіснування декількох моделей перетворень, що формують різну динаміку цього процесу та подекуди досить відмінні просторові структури, дають підстави окремим дослідникам піддавати сумніву існування регіону Центрально-Східної Європи та постсоціалістичних міст як єдиної спільності.

Одним із важливих елементів концептуалізації постсоціалістичних міст та обґрунтування трансформацій є виявлення взаємозв'язків постсоціалістичного міста з містом соціалістичного періоду та більш строге визначення типових рис соціалістичного міста, сама концепція якого багато в чому була побудована на протиставленні з капіталістичним містом та підходах до його розвитку [3, с. 497-520]. Водночас критики теорії постсоціалістичного міста ставлять деякою мірою провокаційне питання не лише щодо того, чи існує постсоціалістичне місто як окремий тип міста з унікальними, властивими лише йому характеристиками, але також і піддають сумніву існування «соціалістичного міста» як окремого типу міст [Там само], для якого характерні специфічні риси просторової організації, цінностей і пріоритетів міської політики, специфічні архітектурні рішення, що їх втілювали. Зокрема, автор наводить перелік типових рис соціально-просторової організації соціалістичного міста, серед яких – великі площі в центрі, зайняті публічними просторами; недостатній рівень забезпеченості житлом; порівняно низький рівень соціальної сегрегації; незначні прояви маргінальності; великі території промислових зон та більш уніфікований вигляд архітектури. Водночас, на його думку, якщо порівнювати між собою не західне («капіталістичне») та східне («соціалістичне») міста, а змістити фокус порівняння та проаналізувати відмінності між європейськими містами доіндустріальної та індустріальної епох, то чи так багато відмінностей виявиться між ними? І продовжуючи цю думку: «то чи існувало тоді соціалістичне місто?» [3, с. 499].

Водночас, попри триваючу дискусію щодо коректності вживання і напрямів інтерпретації основних категорій – «постсоціалістичні міста» та «постсоціалістичні трансформації», все ж переважна більшість дослідників регіону сходяться на думці, що їх активне використання, як і дискусія щодо цього, триватиме [3, с. 483-496].

Основні положення концепції постсоціалістичних трансформацій міського простору

Попри те, що з початку трансформацій минуло майже 30 років і відбулися значні зміни в усіх сферах життєдіяльності, тим не менше *постсоціалістичні трансформації не можна вважати завершеними, процес перетворень все ще триває* [1; 3, с. 624-642, 545-564; 16]: країни Центрально-Східної Європи та пострадянського простору «продовжують боротися зі спадщиною централізованого планування і управління» [3, с. 626]. Ця теза справедлива не лише для пострадянських країн, значною мірою вона описує перетворення і в країнах, які вже достатньо інтегровані до Європейського Союзу та традиційно розглядаються як найуспішніші в реалізації постсоціалістичних трансформацій. Перетворення, які розпочалися з початку 1990-х років, настільки принципові та потребують настільки значимих змін у всіх сферах, що цей процес не може відбутися одночасно, а впродовж значного проміжку часу, зважаючи як на перетворення формальних механізмів та принципів регулювання, так і на зміни неформальних практик, які подекуди визначають трансформаційні процеси. Активний розвиток цих процесів, відповідно, засвідчує обґрунтованість використання категорії «постсоціалістичне місто», а також є важливим критерієм ідентифікації для регіону Центрально-Східної Європи.

Трансформаційні процеси у постсоціалістичних містах характеризуються значною інерцією. Особливо це справедливо щодо просторових трансформацій, які відбуваються з деяким «запізненням» після реалізації перетворень в усіх інших сферах. І якщо взяти до уваги, що трансформації – це значною мірою результат «витіснення попередніх траєкторій» [3, с. 624-642], то актуальним є питання, як швидко ці попередні траєкторії витісняються та якими чинниками їх витіснення може бути сповільнене. Відносно жива суспільна «пам'ять» про те, як і які структури функціонували «за часів соціалізму» у різних країнах і навіть містах однієї країни, породжує різні типи домінуючих реакцій та форматів реалізації реформ – від гостро негативного ставлення до соціалістичного минулого та інститутів і соціальних практик того періоду до нейтрально-позитивних, коли соціалістичне минуле сприймається деякою мірою ностальгійно, а пам'ять про нього культивується.

Отже, нині домінуючі формати сприйняття

соціалістичного минулого визначають, наскільки інерційним є суспільство (чи навіть громада окремого міста) у здійсненні постсоціалістичних трансформацій. Однією з крайніх форм прояву несприйняття й відсторонення від соціалістичного минулого є так званий «зомбі-соціалізм», описаний у [3, с. 521-544]. З іншого боку, говорячи про суспільну пам'ять (зокрема, «пам'ять просторових структур»), варто наголосити, що на думку окремих вчених всі постсоціалістичні трансформації можна трактувати як «... повернення до досоціалістичних траєкторій розвитку...» [3, с. 558], що підкреслює роль історичного минулого у спрямованості та динаміці подальших трансформацій.

Постсоціалістичні міста зберігають багато елементів так званої «соціалістичної спадщини», а динаміка розвитку міст значною мірою залежить від швидкості та форм її перетворення. Очевидно, соціалістична спадщина може розглядатися як одна з найбільш явних і значимих ознак ідентифікації та визначення постсоціалістичних міст, причому як у фізичному сенсі (архітектура, планувальні структури, організація простору, типи забудови та їх поєднання), так і в ментальному (т.зв. неформальні практики, що проявляються в особливостях способу життя, ціннісних орієнтирах, відношеннях і пріоритетах в системі взаємодії мешканець-громада-влада та багатьох інших). Одне з відомих визначень посткомуністичного (постсоціалістичного) міста спирається саме на постійну взаємодію і боротьбу соціалістичної спадщини та наступних трансформацій [15], які у такий спосіб формують і визначають сутність постсоціалістичного міста. Водночас у процесі трансформацій соціалістична спадщина, як фізична так і ментальна, поступово «втрачається». З огляду на це, актуальними питаннями для розвитку постсоціалістичних міст є не лише наявність чи роль соціалістичної спадщини, але й швидкість її перетворення. З іншого боку, в багатьох випадках потужна спадщина попередніх епох, яка була дуже яскравою домінантою у визначенні напрямів розвитку, може стати істотним викликом і бар'єром для наступних трансформацій. Прикладом можуть бути численні монофункціональні міста, галузева структура яких важко піддається переорієнтації, а міське середовище складно адаптується до нових інституційних реалій. Відповідно, це здебільшого супроводжується деградацією просторових структур, оновлення і

відтворення яких фактично відсутнє. Існують також інші типи міських територій, де роль соціалістичної спадщини особливо висока, вона стійка та складно піддається перетворенням.

Постсоціалістичні трансформації описують унікальний спільний досвід перетворень у регіоні Центрально-Східної Європи та на пострадянському просторі, зокрема моделі, напрями перетворень, їх основні типи та форми. Здебільшого автори концепції (С. Бузаровські, Л. Сікора, М. Уреднічек та інші) підкреслюють фундаментальну спільність регіону з огляду на напрями та характер трансформацій, які відбуваються протягом останніх 30 років, а також «необхідність виявлення природи системних соціально-просторових процесів» [3, с. 626]. Досвід цих перетворень дійсно багато в чому є унікальним, адже стосується не лише зміни економічної моделі розвитку, а й фундаментальних суспільних трансформацій, що закономірно потребує концептуального осмислення цих процесів.

«Імпортовані» західні підходи (за М. Уреднічком) не завжди здатні описати і пояснити ті просторові феномени, які з'явилися і продовжують формуватися в ході трансформаційних процесів. Зокрема, автор відзначає, що міста регіону «...не мають настільки близьких аналогів серед західних міст, а відповідно і в західних теоріях» [3, с. 558]. Це дозволяє говорити про деяку обмеженість підходів, сформованих поза регіоном Центрально-Східної Європи, в інших соціально-економічних умовах, для інтерпретації змін, а також прогнозування майбутнього розвитку цих процесів [3, с. 546-547]. На переконання авторів концепції, основним фокусом досліджень має лишатися інтерпретація трансформацій у межах регіону, а не «експорт» універсальних підходів.

Значну кількість досліджень присвячено вивченню міст на постсоціалістичному просторі, де можна простежити як спільні риси міст Центрально-Східної Європи, так і специфічні особливості конкретних міст (наприклад, [16-22]).

Отже, концепція постсоціалістичних трансформацій інтерпретує процеси системних перетворень, що відбулися та продовжують відбуватися у регіоні Центрально-Східної Європи та колишнього Радянського Союзу у постсоціалістичний період, та спрямована на обґрунтування соціально-просторових феноменів, що виникли у цей період.

Для українських міст визначені вище положення є продуктивними та описують основні особливості перетворень, що відбулися в постсоціалістичний період. Українські міста, зважаючи на досить значне географічне різноманіття, складну та тривалу історію розвитку системи розселення, формують багаторівневу систему, складену надзвичайно різноманітними елементами – великими багатофункціональними центрами, де перетворення відносно швидкі; меншими містами, де швидкість трансформацій залежить від спеціалізації, розміщення центру та низки інших чинників; монофункціональними містами, які перетворювати надзвичайно складно, та багатьма іншими типами міст. Це все у поєднанні з досить тривалим (порівняно з іншими країнами) соціалістичним етапом та довгим періодом реформ 1990-х і 2000-х років дає підстави говорити про «сповільнені» трансформації в українських містах, які однозначно не можна розглядати як завершені, більше того, у багатьох містах такі активні перетворення лише розпочалися в останні роки. З огляду на це, твердження і щодо триваючих трансформацій, і інерційності цього процесу є дуже справедливими для міст України, відображають характер перетворень.

Так само актуальним є й питання «спадщини» радянського періоду, як у контексті ментальної спадщини та вкорінених соціальних практик, які продовжують здійснювати суттєвий вплив, так і «фізичної» (матеріальної) спадщини, роль якої залишається дуже вагомою і неоднозначною у різних сферах.

У цьому зв'язку питання концептуалізації цих процесів, осмислення їх, спираючись на досвід постсоціалістичних трансформацій у містах Центрально-Східної Європи, є надзвичайно важливим для України та повинне лежати в основі стратегії соціально-просторових перетворень та розробки відповідних механізмів, вдосконалення задач та інструментів міської політики.

Водночас, в останні роки триває досить широка наукова дискусія щодо того, чи лишається концепція постсоціалістичних трансформацій настільки ж продуктивною, як і раніше у поясненні процесів, які відбуваються у (колишніх?) постсоціалістичних містах, чи не призводить таке концептуальне бачення до деякого «замикання» регіону самого на собі, і якою мірою ця концепція відображає реальну спільність між країнами та містами регіону [3, с. 483-496, 497-520, 607-623,

497-520; 6].

Розглянемо критику концепції детальніше, відповідно до визначених раніше положень.

Важливими питаннями з точки зору критичного осмислення концепції постсоціалізму лишаються ті, що стосуються того, *якою мірою всі трансформації, які відбуваються в регіоні, визначаються постсоціалістичними перетвореннями* та можуть бути описані в межах концепції («Чи ми все ще потребуємо пост-соціалізму?» [6]), а також, зважаючи на значне різноманіття в регіоні, і історичне, і соціо-культурне, *чи не є такий підхід деяким елементом спрощення значно складнішої і різноманітнішої картини перетворень?* [3, с. 497-520]. Окремі застереження викликає також використання основної категорії – «постсоціалістичний» та «постсоціалізм». Зважаючи на такий тривалий період часу, що пройшов після завершення епохи соціалізму, чи доцільно характеризувати регіон саме з позиції його зв'язку з епохою соціалізму у минулому [Там само], особливо якщо цей період розвитку міст та регіону загалом завершився майже 30 років тому. За цей час з'явилися інші потужні тренди, що стали домінуючими.

Водночас, незважаючи на існуючу критику концепції, значна частина дослідників, які ставляться до окремих її підходів дещо критично, все ж визнають, що загалом вона лишається актуальною та дозволяє трактувати багато закономірностей у розвитку регіону: «хоча ми чуємо дедалі більше голосів про завершення постсоціалізму, ... ці голоси передчасні та недоцільні» [6, с. 312].

Одним із досить поширених застережень в осмисленні напрямів і тенденцій перетворень у Центрально-Східній Європі є питання щодо того, *чи можна розглядати спільний соціалістичний період розвитку як настільки важливий і актуальний критерій ідентифікації всього регіону* [3, с. 497-520], а також *чи в основі відмінностей трансформаційних моделей і процесів лежить деяка інерційність, чи все ж відмінності закономірні та відображають існуючі соціо-культурні особливості*. Втім, навіть усвідомлюючи та визнаючи соціо-культурні відмінності між країнами регіону та тривалий період розвитку і формування усіх соціально-просторових структур, все ж не можна не зважати на той факт, що вони були дуже суттєво перетворені за відносно короткий

історичний проміжок соціалізму у всіх країнах регіону та переживають «повторну» трансформацію усіх структур у постсоціалістичний період.

З іншого боку, зважаючи на те, наскільки складні ці процеси, очевидно, доцільна концептуалізація існуючих моделей перетворення просторових структур. Адже багато дослідників звертають увагу на надзвичайно нерівномірне представлення регіону у науковій літературі та, відповідно, осмислення того, які процеси відбуваються у його містах.

Характеризуючи *вплив соціалістичної спадщини* на розвиток постсоціалістичних міст, більшість дослідників підкреслюють її важливу роль у трансформаційних процесах, відмінним є лише уявлення щодо того, *наскільки вона є значимою*: визначає цей процес (його логіку, швидкість, бар'єри) чи проявляється лише як елемент попереднього етапу. Отже, роль спадщини соціалістичного минулого (і фізичної, і ментальної) є безсумнівною: «...постсоціалізм відображає «мікс» сучасності і соціалізму та те, до якої міри минуле важливе у цьому «міксі» [3, с. 497-520]. Разом з тим, у контексті ідентифікації регіону як постсоціалістичного, відповідно до наявності такої спадщини, необхідно усвідомлювати, до якої міри така спільність є справді глибоко вкоріненою – у сприйнятті, самоідентифікації, існуючих практиках, архітектурі того періоду. З іншого боку, акцент на соціалістичній спадщині як складовій ідентифікації регіону є підставою для критики концепції з точки зору «географічних» та «історичних» обмежень, які в цьому зв'язку виникають – «замкненості» на одному географічному регіоні та недостатнього продукування нових знань для світового урбаністичного дискурсу.

Ідея описати унікальний досвід соціально-просторових трансформацій та реконфігурацій, що відбуваються в Центрально-Східній Європі в постсоціалістичний період, та концептуалізувати їх у той же час, на думку деяких дослідників, супроводжувалася процесами «замикання» ідей у межах регіону та формувала «непомітність» *постсоціалістичних міст у загальному урбаністичному дискурсі* [3, с. 483-496, 607-623; 23]. Зокрема, відзначається, що попри те, що постсоціалістичні міста «імпортують» західні теорії та концепції, вони не формують нових знань після використання цих теорій. Більше того, у резуль-

таті постсоціалістичні міста виявляються «двічі вилученими» [3, с. 497-520; 23]: з одного боку, вони не відносяться до світового центру продукування нових знань про сучасне місто та концепції його розвитку, а з іншого, – вони також не формують середовище впливової критики, де ключові категорії осмислюються та переосмислюються.

Варто відзначити, що, очевидно, йдеться не стільки про те, що центральноєвропейські міста «беруть участь» не у формуванні нових знань про міста, а в «кругообігу» сучасних урбаністичних концепцій. Загалом поширення постколоніальних підходів та ідей компаративного урбанізму (наприклад, [24]) стали одним з найбільших викликів для концепції постсоціалістичних трансформацій, зокрема з'явилися ідеї «детериторіалізації» концепції [23], спрямовані на зниження «маргінальності» знань про постсоціалістичні міста та їх залучення як кейсів до світового урбаністичного пошуку.

Є також спроби об'єднання постсоціалістичного та постколоніального дискурсу, ґрунтуючись на позиціях нелінійної інтерпретації історії, коли постсоціалізм інтерпретується не лише як період «після» соціалізму (Д. Грегорі, Р. Саква та інші), але протиставляється попередньому соціалістичному (колоніальному) періоду, тоді як «перехід» може деякою мірою трактуватися також як етап деколонізації [6].

Отже, довкола «постсоціалістичних міст» та концептуалізації їх перетворень протягом останніх років виникла досить широка дискусія з оцінкою як переваг та потенціалу концепції, так і доцільних форматів її подальшого розвитку. Стрижневі ідеї, довкола яких триває дискусія, стосуються концептуалізації постсоціалістичних перетворень з метою пошуку шляхів ефективнішого розвитку міст регіону, з одного боку, та залучення їх до світового урбаністичного дискурсу, з іншого. Водночас, на думку багатьох дослідників міст цього регіону, унікальний досвід соціально-просторових трансформацій, їх напрями та

моделі, специфічні особливості є важливим джерелом вивчення унікального досвіду та продукування знань про масштабні соціально-просторові перетворення, що можуть бути використані далеко поза межами регіону.

Висновки

Період постсоціалістичних перетворень у містах Центрально-Східної Європи та колишнього Радянського Союзу супроводжувався масштабними соціально-просторовими трансформаціями, появою нових феноменів, яким складно знайти аналоги. Це потребує осмислення, вивчення та трактування цих феноменів, спираючись на концептуалізацію процесу постсоціалістичних трансформацій, з урахуванням логіки та закономірностей розвитку цих процесів. Водночас вивчення такого досвіду є унікальним з точки зору процесів відносно швидких просторових реконфігурацій в умовах суспільних змін.

Процеси трансформацій у регіоні супроводжувалися появою «множинних траєкторій» та неоднорідної динаміки, зумовлених специфічними поєднаннями географічного та соціо-культурного різноманіття, швидкості та вектора інституційних перетворень, інших чинників. Все це разом призвело до виникнення декількох моделей постсоціалістичних трансформацій, що мають виразні відмінності.

Незважаючи на те, що в українських містах трансформації відбуваються впродовж тривалого періоду, їх не можна вважати завершеними: більше того, у багатьох містах активний етап перетворень лише розпочинається. Разом з тим, у багатьох випадках такі перетворення відбуваються у формі деградації та супроводжуються багатьма негативними проявами і процесами, зокрема поляризацією та розмиванням просторових структур. Отже, доцільними є подальше дослідження процесів просторових трансформацій та визначення моделей перетворення та модернізації міського простору.

References [Література]

1. Sýkora L., Bouzarovski S. (2012). Multiple transformations: conceptualising the post-communist urban transition. *Urban Studies*, 49, 43–60.
2. Bouzarovski S., Salukvadze J., Gentile M. (2011). A socially resilient urban transition? The contested landscapes of apartment building extensions in two post-communist cities. *Urban Studies*, 48 (13), 2689-2714.
3. *Eurasian Geography and Economics* (2016), 57.
4. Axenov K.E., Brade I. (2003). The transformation of urban space: development of service sector in Saint Petersburg. *Big cities and challenges of globalization*. Smolensk, 166-174. [In Russian].
[Аксенов К.Э., Брэдэ И. Трансформационное и посттрансформационное городское пространство: развитие

- третичного сектора економіки в Санкт-Петербурзі // Крупные города и вызовы глобализации. Смоленск, 2003. С.166-174.]
5. Stenning A., Smith A., Rochovská A., Świątek D. (2010). *Domesticating Neo-Liberalism: Spaces of economic practice and social reproduction in Post-Socialist cities*. Wiley-Blackwell, 320.
 6. Stenning A., Hörschelmann K. (2008). History, geography and difference in the post-socialist world: or, do we still need post-socialism? *Antipode*, 40, 312–335.
 7. Golubchikov O., Badyina A., Makhrova A. (2014). The Hybrid spatialities of transition: capitalism, legacy and uneven urban economic restructuring. *Urban Studies*, 51 (4), 617-633.
 8. Al-Hamarneh A., Margraff J., Dronova O. (2013). Urban development in neoliberal conditions - e.g. Kiev and Dubai. *Ukrainian geographical journal*, 1, 35-39. [In Russian].
[Аль-Хамарнех А., Марграфф Й., Дронова Е. Города в условиях неолиберального развития общества: тенденции на примере городов Дубай и Киев // Укр. геогр. журн. 2013. №1. С.35-39.]
 9. Rudenko L.G. (ed.) (2013). *Urban territories changes in Ukraine*. Kyiv. [In Russian].
[Изменения городского пространства в Украине / Под ред. Л.Г. Руденко. Киев, 2013. 160 с.]
 10. Cybriwsky R.A. (2012). Kyiv between Monsters and Modernization: Observations about Capitalist Reshaping of the Post-socialist City. *Urban Studies. An Anatomy of a City*. Kyiv, 42-49. [In Ukrainian].
[Цибрівський Р. А. Київ між монстрами та модернізацією: міркування про капіталістичне переформування постсоціалістичного міста // Урбаністичні студії. Анатомія міста. Київ, 2012. С. 42-49.]
 11. Cybriwsky R.A. (2014). *Kyiv, Ukraine: the city of domes and demons from the collapse of socialism to the mass uprising of 2013-2014*. Amsterdam.
 12. Kondel-Perminova N. (2012). The Problems of a Post-Soviet City Interview with Volodymyr Nudelman and Henrich Filvarov. *Urban Studies. An Anatomy of a City*: Kyiv. Kyiv, 67-75. [In Ukrainian].
[Кондель-Пермінова Н. Проблеми пострадянського міста: інтерв'ю з Володимиром Нудельманом та Генріхом Фільваровим // Урбаністичні студії. Анатомія міста: Київ. Київ, 2012. С. 67-75.]
 13. Borén T., Gentile M. (2007). Metropolitan processes in post-communist states: an introduction. *Geografiska Annaler: Series B Human Geography*, 89, 95-110.
 14. Sýkora L. (2009). Post-socialist cities. In: Kitchin R, Thrift N (eds). *International Encyclopedia of Human Geography*. Oxford: Elsevier, Vol. 8, 387–395.
 15. Tammaru T. (2001). Urbanization in Estonia in the 1990s: Soviet legacy and the logic of transition. *Post-Soviet Geography and Economics*, 42 (7), 504-518.
 16. Axenov K., Brade I., Bondarchuk E. (2006). The transformation and post-transformation urban space. Leningrad – Saint-Petersburg. 1989-2002. [In Russian].
[Аксенов К., Брадэ И., Бондарчук Е. Трансформационное и посттрансформационное городское пространство. Ленинград – Санкт-Петербург. 1989-2002. Санкт-Петербург, 2006. 284 с.]
 17. Golubchikov O.Yu., Makhrova A.G. (2013). Factors of unequal development of Russian cities. *Moscow University Bulletin. Series 5. Geography*, 2, 54-60. [In Russian].
[Голубчиков О.Ю., Махрова А.Г. Факторы неравномерного развития российских городов // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 5. География. 2013. № 2. С.54-60.]
 18. Makhrova A.G., Golubchikov O. Yu. (2012). Russian town under capitalism: Social transformation of intra-urban space. *oscow University Bulletin. Series 5. Geography*, 2, 26-31. [In Russian].
[Махрова А.Г., Голубчиков О.Ю. Российский город в условиях капитализма: социальная трансформация внутригородского пространства // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 5. География. 2012. № 2. С. 26-31.]
 19. Mezentsev K., Oliinyk Ya., Mezentseva N. (eds.) (2017). *Urban Ukraine: In the Epicenter of Spatial Changes*. Kyiv. [In Ukrainian].
[Урбаністична Україна: в епіцентрі просторових змін / За ред. К.Мезенцева, Я.Олійника, Н.Мезенцевої. Київ, 2017. 438 с.]
 20. Tosics I. (2005). City development in Central and Eastern Europe since 1990: the impact of internal forces. In: Hamilton F.E.I., Dimitrovska Andrews K., Pichler-Milanović N. (eds.) *Transformation of cities in Central and Eastern Europe: towards globalization*, 44–78.
 21. Van Assche K., Salukvadze J. (2012). Tbilisi: urban transformation and role transformation in the post-Soviet metropolis. In: Cook E.A., Lara J.J. (eds.) *Remaking metropolis. Global challenges of the urban landscape*, 86-102.
 22. Węclawowicz G. (2013). *Transnational development strategy for the post-socialist cities of Central Europe*. Warsaw, 83.
 23. Tuvikene T. (2016). Strategies for comparative urbanism: post-socialism as a de-territorialized concept. *International Journal of Urban and Regional Research*, 40, 132–146.
 24. Robinson J. (2016). Thinking cities through elsewhere: Comparative tactics for a more global urban studies. *Progress in Human Geography*, 40, 3–29.

Стаття надійшла до редакції 25.09.2018